

UOT: 811. 512. 162

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİALEKT VARIANTI

Zamiq Təhməzov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
zamiq.tahmazov1980@gmail.com
orcid: 0009-006-8578-7624

XÜLASƏ

Məqalədə folklor örnəklərinin dilində əks olunmuş köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında şivə transkripsiyasının xüsusi rol oynaması araşdırılır. Şivə transkripsiyası ilə köməkçi nitq hissələrini elmi-tədqiqata cəlb etdikdə aparılmış tədqiqatın keyfiyyətinin səmərəli olunması və folklor mətnlərində bədiilik tələblərindən irəli gələn, ifadə tələbkarlığından doğan spesifik cəhətlərin aşkar edilməsindən danışıılır. Folklor örnəklərinin spesifik dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində adi yazı sistemlərindən əlavə şivə transkripsiyasının da araşdırılması işi aktuallaşdırılır. Folklor mətnlərində məqsəd və vəzifədən asılı olaraq transkripsiyasının fonetik transkripsiya növünə daha çox üstünlük verilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb edilən materiallarda müəyyən köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünün inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini verməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: köməkçi, quruluş, nitq hissələri, janr, folklor

ДИАЛЕКТНЫЙ ВАРИАНТ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

Замик Тахмезов
Доктор философских наук по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Кафедра современного азербайджанского языка
Баку, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

В статье диалектная транскрипция играет особую роль в раскрытии особенностей вспомогательных частей речи, отраженных в языке фольклорных примеров. Когда в научных исследованиях с транскрипцией Шивы задействованы вспомогательные части речи, говорят о качестве проведенных исследований и выявляются специфические аспекты, вытекающие из требований выражения в фольклорных текстах. При изучении специфических языковых особенностей фольклорных примеров актуализируется изучение диалектной транскрипции, помимо обычной письменности. В фольклорных текстах в зависимости от цели и задачи предпочтение отдавалось фонетическому типу транскрипции, что позволяет дать убедительный научно-лингвистический анализ произношения отдельных вспомогательных частей речи в материалах, включенных в анализ.

Ключевые слова: вспомогательный, структура, части речи, жанр, фольклор.

DIALECT VARIANT OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH

Zamiq Tahmezov
Doctor of philosophy in philology, Ass. professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Department of Modern Azerbaijani language
Baku, Azerbaijan

SUMMARY

It was explored, that local speech transcription plays a special role in revealing the characteristics of auxiliary speech parts reflected in the language of folklore examples in this article. When the auxiliary parts of speech are involved in scientific research with local speech transcription, it was spoken, that the quality of the conducted research is efficient and the specific aspects arising from the demands of expression in folklore texts are revealed. In the exploring of the specific language features of folklore examples, the

researching of dialect transcription, in addition to the usual writing systems, is actualized. Depending on the purpose and task in folklore texts, the phonetic type of transcription was preferred, which makes it possible to provide a convincing scientific-linguistic analysis of the pronunciation of certain auxiliary parts of speech in the materials included in the analysis.

Keywords: auxiliary, structure, parts of speech, genre, folklore

Aktuallıq. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri müxtəlif dövrlərdə araşdırılsa da, dialekt və şivələrimizdə onların işlənməsi, qrammatik semantikasi dərindən təhlil olunmamışdır. O cümlədən zəngin dil materialları Azərbaycan dilinin dialektlərində köməkçi nitq hissələrinin maraqlı və özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onların araşdırılması hər halda kifayət qədər maraq və aktuallıq kəsb edə bilər.

Annotasiya. Yazıda müasir Azərbaycan dilində dialekt və şivələrindəki köməkçi nitq hissələrinin – qoşma, bağlayıcı və ədatların semantik, qrammatik və üslubi, o cümlədən etimoloji xüsusiyyətləri hərtərəfli, nümunələrlə təhlil edilir.

Metod. Məqalədə müqayisəli-lingvistik, tutuşdurma, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Minilliklərin sınağından çıxmış müxtəlif janrlarda olan folklor örnəklərinin dilində fəal şəkildə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasının hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyin, dərindən öyrənməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Folklor örnəklərində dil, xalq danışığı, ünsiyyət ünsürlərindən yaradıcılıqla faydalanma estetik keyfiyyət və bədii mahiyyət kəsb edən prinsiplərdəndir və bu prinsipləri ədəbi dilin şivə transkripsiyası da dürüst seçiyələndirir.

"Transkripsiyadan xüsusi elmi məqsəd və tələblər üçün istifadə olunur. Bu vasitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, əlamət və keyfiyyətlərə, geniş ehtiyat və imkanlara, qüvvət və qüdrətə malik olan səsli dilin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqatlar, elmi nəticələr sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir. Transkripsiya vasitəsilə öyrənilən obyektlər bunlardır: ədəbi dil, dialektlər, şivələr və fərdi nitq. Digər sahələrlə yanaşı, fərdi nitqin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında transkripsiya xüsusi rol kəsb edir. Dialekt və şivələr transkripsiya ilə elmi- tədqiqata cəlb edildikdə aparılmış hər bir qeyd bu sahədə ilk və orijinal yazı hesab olunur, nəhayət, həmin qeydlər gələcəkdə elmi mənbə və məqsədə çevrilir" [7]. Transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının yaxın və fərqli cəhətlərini, bunların səbəblərini elmi şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin əsaslı və inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini də vermək olar. Folklor dili və üslubu üçün ədəbi dilin transkripsiyası həm normal və həm də təbii hadisədir, onun spesifik cəhətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhətlər, heç şübhəsiz, folklor dili və üslubunun öz daxili mahiyyəti ilə nizamlanır. Çünki folklor nümunələri müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbi nümunələri kimi ağızdan ağıza keçərək dilimizin danışığı qaydalarına uyğunlaşdırılaraq çağdaş zəmanəmizə çatdığından və şifahi yolla yazıya alındığından mövcud örnəklərin dilində ədəbi tələffüzün transkripsiyası, yəni örnəklərin ümumi lüğət fondunu təşkil edən sözlərin ədəbi tələffüz şəraitinə uyğun şəkildə yazılması təbiidir. Araşdırmalar göstərir ki, sabitləşmiş, təkmil şəklə düşmüş orfoqrafik normadan kənar çıxma meylləri çox vaxt poetexnik zərurət üzündən baş verir. Orfoepik normalara uyğunlaşdırılaraq yazılmış bəzi sözlər şifahi örnəklərin dilinə və üslubuna xüsusi çalarlıq verir, onların daha ahəngdar, ritmik səslənməsini təmin edir, bir üslubi məziyyət kimi, canlı ünsiyyət dilinin koloritini bədii mətnə hopdurur və bədii informasiyaya təkid xarakteri verir, xüsusi ekspressivlik vasitəsinə çevrilir. Bədii materiallarda ədəbi tələffüzün transkripsiyasını müşahidə olunan sözlərin əksəriyyəti canlı danışığı dilinin deyim tərzinə söykənir və bunlar həm müxtəlif janrlardakı şeirlərin, həm də ki, dastan parçalarının dilindəki üslubi-semantik nizamı, tarazlığı korlamır, əksinə daha rəvan, daha təsirli səslənir. Folklor mətnlərinin tarixi yazılı nümunələrinin tarixindən çox- çox qədimdir və hər ikisində dialekt və şivə xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Yazılı mətnlərin dialekt xüsusiyyətlərindən bəhs edən M. Adilov da doğru olaraq yazır ki, "Bəzən katibin əli altında olan anadilli yazı nümunələri dialekt

xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir və katib özü də köçürdüyü mətnə öz şivəsinə xas əlamətləri əlavə edir, çünki həmin dövrlərdə dialekt fəvqü ədəbi dil tam formalaşmamışdı" [1]. Bu fikri eyni ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinə də şamil etmək olar. Elə məhz buna görə də bədiiliyin semantik sahələrini formalaşdırmağa xidmət edən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasını təhlil və araşdırmaya cəlb edilməsi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Mətnlərdə köməkçi nitq hissələrinin ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyası ilə verilməsi hər şeydən əvvəl ifadə edilən bədii fikirlərin semantikliyi, strukturu ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, dəqiq seçimi ilə fikrin bədii ifadəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış köməkçi nitq hissələri də üslubi tələbləri öyrədir. Məs.: Şeytana tabe olub, onçun molla gec qocalar: Bir gül bəsləyirdim yardan ötəri; Həmi acsan, həmi sağsan, Həmi də köksən malades; Həm içib, həmi də doldurdu tasın, Atların suyuma saldı da getdi; Əyər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz və s. [10].

Göründüyü kimi, mətnlərdə işlənən məqsəd bildirən ötəri (ötrü) qoşması, birləşdirmə bildirən həmi (həm), şərt bildirən əyər (əgər) bağlayıcıları şivə variantındadır. Dialektoloq A.Vəliyev də doğru olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində həm bağlayıcısı həmi, əgər bağlayıcısı əyər, ötrü qoşması ötəri, fonetik tərkiblərində işlənir [8] və bütöv mətnin arasında komponentləri əlaqələndirməkdə, birləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Folklor mətnlərində "...şivə transkripsiyası əksərən tonik ritmin formalaşması istiqamətində fəal mövqeyə keçir, səs simmetrikliyi ritm semantikliyinə keçməklə sözün estetik təsir dairəsini genişləndirir". Köməkçi nitq hissələrinin fəal bir şəkildə işlənməsi mətnlərin ekspressiya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət göstərən gah, gah da bağlayıcısının şivə transkripsiyasına da üstünlük verilmişdir. Məs.: Gah şah, gəda, gahi dana, gah nadan, Gah hər məhləsində zindan əyləşmiş; Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər, Dinləməz haramı, halalı dağlar və s.

Bu nümunələrdə işlənən "gahi", "gahdan" bağlayıcısı ilk baxışda belə təsəvvür yaradır ki, bu sözlər ismin təsirlik və çıxışlıq hallarının morfoloji əlamətlərini qəbul etmişdir. Əslində isə bu, belə deyil, köməkçi nitq hissələri, o cümlədən bağlayıcılar hallanma xüsusiyyətinə qətiyyətlə malik deyillər. Mətnlərin bəzilərində bu tip şivə transkripsiyası həm həmcins üzvləri, həm tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malik olan "həm" bağlayıcısında da müşahidə olunur. Məs.: Həm Əlisən, həm Vəlisən, həm səxisən, həm səxa, Həmi dildə zikrim sənənsən, həmi əzbərdən, ağa! və s. [11].

Folklor mətnlərində gahi (gah), gahdan şəkillərində özünü göstərən birləşdirmə bağlayıcıları Azərbaycan dilinin Göyçay, Zərdab, Ağdaş şivələrində həmin fonetik tərkibdə işlənir.

Ədəbi norma və onun pozulması hallarını, imkanlarını tədqiq edənlərdən Praqa dilçilik məktəbinin fəal üzvü И. Макаражовский göstərir ki, "Hər hansı bir dildə ədəbi norma nə qədər möhkəm olursa, onu pozulması imkanları da bir o qədər rəngarəngləşir və belə dildə poetik yaradıcılıq imkanları da geniş olur. Və əksinə, dil norması nə qədər zəif hiss edilirsə, onun pozulması imkanları da bir o qədər azalır və poetik yaradıcılıq imkanları da bir o qədər zəifləyir" [9].

Folklor örnəklərinin bəzilərində cümlənin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərən amma bağlayıcısı dastançının nitqinə uyğun olaraq "əmə şəklində işlədilir ki, bu da ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz ki, bu eyni zamanda şifahi nitq üçün səciyyəvi bir haldır. Məs.: Söz tamama yetişdi, əmə Ələsgər sazı əlinnən yerə qoymadı; Əmə nə Zöhrə, nə də Paşa bu dəfə bir xəbər gətirməmişdi; Alməmməd Kalvayı Qurbannan qohum olmağa cannan-başnan irazıydı, əmə elə hesab elədi ki, uydurma sözdü; Onnar sənin qolunnan tutar, əmə Ələsgərsiz mənəim əmrim heç aşmaz; Əmə elə bil ki, başına bir qazan qaynar su tökmüşdülər; Bildi ki, Kalvayı Qurban nə deyir, əmə özünü o yerə qoymadı və s.

Maraqlı cəhət budur ki, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənilən iki fikrin və ya iki təsəvvürün biri digərinə qarşı qoyulmasını bildirən amma bağlayıcısının dialektlərimizdə əmbə şəkli də geniş yayılmışdır. XIV-XVII əsrlərin şeir dilində də bu bağlayıcının əmma variantı işlək olmuşdur. Məs.: Hər kəşidə bir cübbəvü dəstar olur, amma, Bin başidə bir layiqi-dəstar bulunmaz. Dəmi İsa ölü dirildir amma (kəşmi) və s.

Qarşılaşdırma məzmunu ifadə edən amma bağlayıcısı Azərbaycan dilinin keçid şivələrində ama, hama, hamma kimi müxtəlif fonetik tərkibə malikdir. İ.Bayramov qeyd edir ki, amma bağlayıcısı Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Kaliniko, Kəvər şivələrində əməşəklində işlənir [3].

Mənaca qüvvətləndirici ədatlar növünə aid olan və aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını gücləndirən, hərəkətin, əlamətin təsirini artıran daha ədatının "tay", "day", "ta" versiyası da folklor mətnlərində fəal şəkildə müşahidə edilir. Məs.: Ancaq mən tay sənən ayrılıb tək aşılıq eləmək istəyirəm; Tay bir də bu yerlərə gəlməyəcəyəm; Söz qurtaran kimi, Sofi ayağa qalxdı, dizlərinə taqət gəldi, Kərəmgil day heç bilmədilər ki, qardı, borandı, ya nədi.; Biz ki, ta keçmişik can ilə sərdən, İndi namus ilə ar bizə neylər?! və s.

Folklor mətnlərində fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə edilmişdir ki, bu da köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünü, orfoepik cəhətlərinin mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan "əgər köməkçi nitq vahidinin "y-g" samit əvəzlənməsi ilə verilməsi aktiv şəkildə müşahidə olunur. Məs.: Əyər razı olsan, Ələsgər həmişəlik bizim öydə qalar; Kalvayı Qurban onnan elə soruşdu ki, əyər desəydi ki, üç gün çörək yemə, yeməzdi; Əyər o olmasa, bizim mal-heyvan dolanmaz; Əyər mənəm də varım, halım olsaydı, başıma bu iş gəlməzdi və s.

Folklor mətnlərində ila, la, -lə birgəlik bildirən qoşmasının ədəbi dilin şiva transkripsiyasına uyğun şəkildə verilməsi halları da xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan dilinin morfolojiyasına və dialektologiyasına həsr olunmuş dərslərdə və dərs vəsaitlərində göstərilir ki, ilə qoşması samitlə bitən sözlərə qoşularkən nan, nən saitle bitən sözlərə qoşulduqda isə -ynan, ynən şəklində tələffüz olunur [5]. Folklor örnəklərinin dilində bu xüsusiyyət daha çox özünü göstərir. Məs.: Can qurban eylesən, layıqdı, layıq, Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola. İşarətnən, qaş gözünən annıya, Nainki deməknən söz qanan ola; Ələsgər Aşıq Alının çaldığı havaynan söz oxumağa başladı; Aşıq Alı Ələsgəri götürüb özünən barabar apardı; Gəlir cürəli sazınan, İçəllər şiva nazınan, Qırx dənə incə qızınan, Muştuluq ver, yarım gəldi və s.[10].

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən sonluqlar içərisində nan, nan şəkildə bəhs edən bəzi tədqiqatçılar bunları Azərbaycan dili dialektlərində ədəbi dildə la, la,-nin daşdığı qrammatik funksiyaları yerinə yetirdiyini qeyd edirlər L.S.Levitskaya -nan, -nən şəkildə türkmən, tatar, özbək, uyuqur, xakas, Azərbaycan dillərindəki mənşəyindən bəhs edərək göstərir ki, bu şəkildə Azərbaycan dilinin dialektləri üçün uyğun sayılır. M. Hüseynovanın nəzərinə, burada məhz qədim sözdüzəldici şəkildə -la, -la prototip kimi çıxış edir ki, görünür, nan, nan, la, la,-nin assimilyasiya nəticəsində törənmiş fonetik variantıdır və deməli, bu söylənilən fikirləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, folklor mətnlərində işlədilən nan, nən şəkildəli sözlər ədəbi dilin transkripsiyasıdır. Onları bədii nitqdəki ahəng və intonasiyanın notları, əsasları kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı [6].

Ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından məharətlə istifadə ediləndə folklor mətnləri saflıq, təbiilik təsiri bağışlayır, oxucuda bədii mətləbin maksimum səviyyədə qavrama vərdişini asanlaşdırır. Folklor mətnlərində ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələrindən olan və hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirən "yaqın" köməkçi sözünün şifahi nitq formasına, yəni "yaqın" şəkildə verilməsi söz sənətkarının savadsızlığından və ya qeyri-peşəkarlığından irəli gəlmir, əksinə onun xalq dilinə, orfoepik normalara yaxından bələd olmasının nəticəsidir. Məs.: Eşidin məclisdə arif olannar, Sarrafım, gövhərim, xanım gedibdi. Ah çəkibən yar yoluna baxmaqdan, Yaqın bilin, yarı canım gedibdi: Yaqın elə buna görə də səhərdən boğazını yırtırdı və s.

Folklor örnəklərinin dilində feilin vacib şəklinin sintaktik üsulla düzələn qədim-maq+gərək, yəni məsdər və gərək ədatı ilə ifadə olunan formasının işlənməsinə də rast gəlinir: Qoduya qaymaq gərək, Qablara yaymaq gərək, Qodu gün çıxarmasa, Gözlərin oymaq gərək.

Feilin vacib şəklinin bu forması Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, həmçinin qərb qrupu şivələrində və Lerik rayonu şivələrində müşahidə olunur.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənen "bas" sabit ədatının "ba" şəkildə istifadəsi sözün sonundakı "s" samitinin düşümü nəticəsində baş vermişdir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasının fonetik növünə aiddir. Məs.: Başına döndüyüm yaradan tarı, Yaradın ortada nə

gözəl yarı, Dedim bə Əslidi, geyinib sarı, Demədim gül ola, aldada məni); Mahmud, ba bayaqdan azarlamışdın ki, qalib kef çəkəsən. Ədəbi dilimizdə "bəs şəklində işlənən bu ədatın Naxçıvan dialektində "bə" şəklində də rast gəlirik. Yuxarıdakı nümunədə ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun bir şəkildə işlədilmiş "bə" ədatı sual çaları yaratmış və aid olduğu "Əsli" sözünün mənasını qüvvətləndirmişdir.

Maraqlı cəhət budur ki, XI əsrdə "ba" ədatının "la" formasından cümlənin məzmununu qüvvətləndirmək, hökmü qətiləşdirmək, cümləyə nida intonasiyası vermək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının „Divanü-lügəti-it- türk əsərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinin funksiyasından bəhs edən Ramiz Əsgər yazır ki, "la nitq gerçəkləşməsinə və bitməsinə göstərən bir ədat olub bütün feillərin sonuna artırılır: ol bardı la o getdi da ba; ol gəldi la o gəldi də bə onun gəlməsi, getməsi gerçəkləşdi). Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, bu söz işin əvvəlini bildirmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri-oğuzlar bu sözü işlətməmişlər" (80,386). Basim Atalayın yazdığına görə, "bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə "gəldi la", oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün "okudu la" deyilir" [12].

Dilimizdəki sual cümlə tipinin yaradılmasında ən fəal mövqələrdə mı, -mi, -mu, -mü ədatı durur, digər qrup sual ədatları ilə müqayisədə bunlar müstəqil sual yaradır. Digər sual ədatları kimi mi mi. mu. -mü ədatları da folklor mətnlərində etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına malik olur. Maraqlı cəhət budur ki, bu ədatların folklor mətnlərində ahəngdarlıq tələblərinə uyğun olaraq sonunda işlənən saitlərin düşümü hadisəsi baş verir ki, bu da heç şübhəsiz ki, şeirin vəzn və qafiyə sistemi ilə əlaqədardır. Məs.: Qarşı duran qarlı dağlar, Dağlar bizim dağlarmola, Ağ birçəkli qoca anam, Oğul deyib, ağılarmola... Məkkədən gələn hacılar, Ürəyimdə var acılar, Evimizdəki cüt bacılar, Qardaş deyib, ağılarmola.... Fələk, nədi mənim xatam, Nə məlumat, nə də şadam, Ağ saqqallı qoca atam, Kərəm deyib ağılarmola və s.

Mətnlərdə tez-tez təsadüf edilən bağlayıcılardan biri də ta, taki, ta ki-dir ki, bunların da tainki şivə versiyası az-az hallarda təhlilə cəlb etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində işlənərkədir. Məs.: Tainki uşaq yeddi yaşa çatdı, bir kamil molla tapıb uşağı tapşırırdılar ona; Qurbani günə bir mənzil gedib tainki gəlib Bərdə şəhərinə yetişdi və s.

Aşağıda verəcəyimiz poetik mətndə müxtəlif sözlərə qoşularaq işlənmiş "cək" hissəciyi ədəbi dilimizdə işlənən "tək" qoşmasının şivə transkripsiyasıdır ki, qafiyə mövqeyində işlənərək ifadə nizamındakı mütəhərrikliliyi mətnin daxili hərəkətinə hopdurmuş, şeirin poetikliyi, ahəngdarlığını gücləndirmişdir. Məs.: Kətan köynək geyib, güldən təzəcək, Bülbül sinəm eylər gülə yazacaq. O da sizin kimi bəyaz, nazikcək, Eyni mənim xan Əslimə bənzərsiz.

Bəzi folklor mətnlərində zaman və məkan hüdudu bildirən, zaman və məsafənin son həddini göstərməyə xidmət edən "dək" qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq "tak" ("d-t" samit əvəzlənməsi) şəklində işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu da şübhəsiz ki, folklor örnəyinin poetik tələbləri ilə bağlıdır. Məs.: Gecələr sübhətək yar-yar deyəsən, Dikəlib bağırı yar-yar deyəsən. Səni də mənim tək yar yar deyəsən, Düşəsən fələyin ay incisinə və s.[10].

Çox qədim dövrlərdən dilimizdə təşəkkül tapmış, yalnız qoşma kimi sabitləşmiş və başqa heç bir vəzifə daşımayan "cün üçün" qoşmasının "çün" şivə variantı da folklor örnəklərinin dilində intensiv şəkildə təzahür edir. Məs.: Ərənlər qoyduğu yolları açdım, Dolduruban eşqin badəsin içdim. Bir belə sevdaçın sərimnən keçdim, Ləl, gövhər olsun daşı dünyanın!; Dərdli Kərəm bu eşq ilə bitmişdi, Sevdaçın can başından keçmişdi. Əsli, keşiş Xoy üstünə köçmüşdü, Yol verməyin, başı dumanlı dağlar! və s.

Ə.Tanrıverdi göstərir ki, yazılı abidənin dilində adlıq və yiyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq səbəb və məqsəd ifadə edən üçün qoşmasının bir neçə şəkildə, daha dəqiqi üçün, çün, çun formalarda işlənməsinə rast gəlinir .

Məlumdur ki, leksik mənaya malik olmayan "isə köməkçi sözü şərt çaları bildirir. Özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edən, kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi çalarlar yaradan, adlarla və feilin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra işlənən "isə" ədatı və onun şəkilçiləşmiş forması (-sa, -sa) folklor mətnlərində intensiv işləndiyi halda, onun ədəbi dilin şivə transkripsiyası az-az hallarda müşahidə olunur. Məs.: Gəl mənimlə sən də girmə meydana, Mənəm deyən, mənim kimi

sərt olur, Ustad isən, gəl incitmə kəndini, Bu meydandan qurtaranlar mərd olur; Aşığı isən gəl bu meydana gir görüm və s. [10].

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə dastançının mənsub olduğu dialekt və şivəyə uyğun olaraq şərt bildiren "isa" ədatı qapalı şəkildə işlənərək ("n" samiti artırılaraq) ifadə edilən fikirlərdə şərt çalarını gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Mətnlərdə ədatlardan ibarət dialektizmlərin şivə transkripsiyası ilə bağlı spesifik cəhətlərinə rast gəlik və bu tip dialektizmlər poetik mühitdəki sözlərin, söz birləşmələrinin və bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, fikrin səlis və məntiqi cəhətdən qurulmasına kömək edir. Ədatlar şifahi nitqdə daha çox işlənir, danışığa müxtəlif mənə çaları verir. Qoşma və bağlayıcılar kimi, ədatlar heç bir suala cavab olmur, ayrıca cümlə üzvü kimi işlənir. Onların bir qismi cümlənin Ümumi məzmunu ilə bağlı olur, heç bir cümlə üzvünün tərkibində iştirak etmir. Başqa qismi isə aid olduğu, mənasını qüvvətləndirdiyi sözlə birlikdə cümlə üzvü tərkibində iştirak edə bilir [4].

Folklor dilində ədatlardan ibarət olan elə dialektizmlər müşahidə edilir ki, onlar danışığı dilinin tələblərinə müvafiq bir şəkildə verilir və söz sənətkarının düşüncələrinin, hisslər aləminin səmtini müəyyənləşdirməyə köməklik göstərir. Məsələn, ədəbi dilimizdə kaş, kaş ki formalarında çıxış edən bu adət Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, Cəbrayıl, Salyan, Cəlilabad, Mingəçevir, Çəmbərək, Vədi. Zəngibasar şivələrində keşgə" fonetik variantında işlənir və folklor üslubundakı mətnlərdə heyfəsilənmək, təəssüflənmək məzmununu ifadəsini reallaşdırır: O Laçın yurduna güzərim düşə, Keşkə qanadlanıb uçam Laçında. Deməli sözlərim pünhan qalmaya, Qəlbimin sırımı açam Laçında.

Şeir dilində zərfə aid sözlərin ədat kimi işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu məqamda həmin dialektizm özündən əvvəl gələn sözün mənasını məhdudlaşdırmağa yönəldilir. Məsələn, aşağıdakı şeir bəndində teyxa dialektizmi (ədəbi dildə sinonimi yalnız məhdudlaşdırıcı ədatdır -R.O) özündən əvvəl gələn və mücərrəd mənə bildiren tale sözünün mənasını məhdudlaşdırmışdır: Tanımadıq yamanları. Dışindən qan damanları. Tale axır zamanları, Teyxa qara gətiribdir.

Nəticə. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"-nin 1964-cü il nəşrində teyxa sözünün ədat kimi "yalnız" mənasında texa/teyxa şəkillərində Tovuz və Şirvan şivələrində, həmin sözün omonim variantının Zəngilan şivəsində "yavan" mənasında işləndiyi göstərilmişdir (35, 375). Bunlardan başqa, bu sözə "tamam, tamamilə, bütöyün mənasında, teyxa/teyjə/teyxə fonetik variantlarında Azərbaycan dilinin Məgri, Laçın, Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Culfa, Kəlbəcər, Kürdəmir, Tovuz şivələrində rast gəlinir [2].

Poetik tələblərdən asılı olaraq folklor yaradıcısının mətnə müdaxiləsi və sabitləşmiş orfoqrafik normaların orfoepik normalara güzəştə getməsi qanunauyğun haldır və demək olar ki, bədii üslub öz təbiətinə görə heç bir məhdudiyət daşımır. Mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyası ilə əksi ahəng, üslubi əlamət və keyfiyyətlərlə, dilin geniş dialektal ehtiyat və imkanları, orfoepik normaların güc, qüvvət və qüdrət dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Apardığımız araşdırmalar da göstərir ki, folklor mətnlərində daha çox köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasından aktiv istifadə edilmişdir ki, bunlar da müəyyən köməkçi nitq hissələrinin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri. Bakı, „Nurlan“, 2003, 120 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq- Qərb” , 2007, 568 s.
3. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, (ictimai elmlər seriyası) Bakı, 1956, №4, 75-99 s.
5. Hüseynova M. Üslubi morfologiya. Bakı, “ADPU”-nün nəşri, 2018, 167 s.
6. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşığı və el şairlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı, „ADPU”- nün nəşri, 2018, 423 s.

7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, „Nurlan“, 2004, 531 s.
8. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası. (keçid şivələrinin morfoloqiyası və sintaksisi). ADU-nun nəşri, Bakı, 1975, 116 s.
9. Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык. “Пражский лингвистический кружок”. М., 1967, 408-415 стр.
10. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Tərtib edənlər: M. Təhmasib, T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidov. Bakı, “Elm”, 1978, 504 s.
11. Ələsgər İ. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı, “Maarif”, 1999, 264 s.
12. Aktaş Ş. Edebiyyatta üslup və problemləri. Ankara, 2014, 110 s.

Rəyçi:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. İbrahim Bayramov**